

УДК 316.4.063.7+378.124(477)

В. М. Пугач

**Історія кафедри української мови НДПІ
40–50-х рр. ХХ ст.**

У статті простежено історію функціонування кафедри української мови Ніжинської вищої школи 40–50-х рр. ХХ ст., наукову діяльність викладачів в умовах тотального радянського ідеологічного контролю. На основі архівних справ кафедри української мови Ніжинського інституту та інших джерел проаналізовано посилення політичних переслідувань за український націоналізм із боку тоталітарного режиму СРСР в 40–50-х рр. ХХ ст. та трагічні наслідки для філологічної науки в Україні.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, Ніжинський педагогічний інститут, кафедра української мови, політичні репресії, тотальний ідеологічний контроль, А. П. Грищенко, І. Г. Чередниченко, Н. В. Сладківська.

В статье прослеживается история функционирования кафедры украинского языка Нежинской высшей школы 40–50-х гг. XX в., научная деятельность преподавателей в условиях тотального советского идеологического контроля. На основании архивных дел кафедры украинского языка Нежинского педагогического института и других источников проанализировано усиление политических преследований за украинский национализм со стороны тоталитарного режима СССР в 40–50-х гг. XX в. и трагические последствия для филологической науки в Украине.

Ключевые слова: Нежинская высшая школа, Нежинский педагогический институт, кафедра украинского языка, политические репрессии, тотальный идеологический контроль, А. П. Грищенко, И. Г. Чередниченко, Н. В. Сладковская.

The article traced the history of the formation of the Ukrainian Language Nizhyn higher school of the 40–50's. XX century, scientific activity of lecturers in the terms of total Soviet ideological control. Based on archival files of linguistic department of Nizhyn Teacher Pedagogical Institute and other sources the strengthening of political repressions by Ukrainian nationalism by the totalitarian regime of the USSR in the late 40–50's. XX century and the tragic consequences of philological science in Ukraine.

Key words: Nizhyn higher school, Nizhyn Teacher Pedagogical Institute, department of Ukrainian, political repressions, total Soviet ideological control, A. Hryshchenko, I. Cherednychenko, N. Sladkivska.

Навчальний процес у педагогічному інституті розпочався в листопаді 1943 р., відразу після звільнення Ніжина від окупації. Стабільного семестрового розкладу занять не було, лекційні курси додавалися в процесі навчання. Зі студентами на кафедрі української мови (на 1943–1944 навчальний рік це була кафедра українського мовознавства) працювали Н. В. Сладківська (завідувач кафедри), О. С. Погорілко, професор В. Д. Соколов. Послугувалися навчальними програмами з філології 1938–1941 рр., які вже 1947 р. були проголошені націоналістичними. Працювали за підручниками "Грамматика української мови" 1939 р. А. О. Загородського та "Грамматика української мови. Синтаксис" 1938 р. В. С. Ващенко. Протягом 1945 р. викладачі чергували в підшефному міському госпіталі. Кафедра продовжувала інтенсивно втягуватися в ідеологічну машину через регулярні публічні звіти про "відсутність українського націоналізму у викладанні історії української мови", на засіданнях кафедри та на так званих методсеминарах змушена була "проробляти" ідеологізовані псевдонаукові статті центральних компартійних органів на кшталт передовиці "Долг советского студенчества" (газ. "Правда" від 19.04.1944). У світлі проголошеної в СРСР "боротьби з буржуазною пропагандою та українським націоналізмом" керівництво інституту ставить перед кафедрою узгоджене з принципами радянської ідеології стратегічне завдання спрямувати роботу "на підвищення труддисципліни, поліпшення викладання історії української мови та старослов'янської мови шляхом наближення їх до потреб життя" (!), тобто до рівня сфальсифікованої радянської псевдонауки [3, арк. 12]. Обов'язковим розділом звіту кафедри була "політико-виховавча робота", що регламентувала закріплення членів кафедри з метою "систематичного проведення політвиховної роботи серед студентів" та контроль за їхніми ідеологічними поглядами згідно з "загальноінститутським планом" [3, арк. 14]. На 1945 р. до складу кафедри української мови долучаються Г. П. Перушов, С. Т. Самійленко, Д. Д. Герасименко, із 1947–1948 навчального року членами кафедри української мови стали Л. К. Рак, М. Г. Кишенько, Н. С. Куриленко та Є. Г. Філь [4, арк. 1].

Ідеологізація мовознавчої науки тривала в усіх виявах та формах, спотворюючи наукову та навчально-методичну роботу кафедри. У ці роки пріоритетними стали "Відчити про ідеологічну роботу серед викладачів і студентів" [5], що набували форми політзанять, на яких "вивчалися накази і виступи Сталіна". У 1944–1945 рр. вони тривали на філологічному факультеті по 2 години щотижнево під

керівництвом "уповноваженого Перова", який із такою ж періодичністю "проводив інструктивні заняття з викладачами-агітаторами, затвердженими партійною організацією" [6]. У цей час радянські ідеологи спрямовують головний удар на знищення питомої української історії, літератури, культури та мови шляхом заборони наукового доробку М. С. Грушевського – його "Історії України-Руси" та "Історії української літератури": "Постанови ЦК КП(б)У з 1946 і пізніші сов. публікації характеризують його як "націоналістичного історика", "ідеолога укр. контррев. буржуазії", "непримиренного ворога сов. влади". Сов. влада провадить боротьбу проти схеми Грушевського та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо" [15]. Як місцеві компартійні відголоски цього – тези доповіді декана факультету Білана "Боротьба за ідеологічну чистоту і високу ідейність у викладанні історії української літератури" [7]. На початку 1947–1948 навчального року першим пунктом ухвали стає (згідно з наказом МО № 247 "Про поліпшення викладання і політико-виховної роботи у вищій школі") "поліпшення викладання окремих дисциплін (старослов'янської мови, історії української мови)" [4, арк. 2 зв.]. В архіві Ніжинської вищої школи кінця 40-х рр. збереглося відлуння процесу ідеологізації на місцевому рівні у вигляді, зокрема, таких матеріалів, продюкованих кафедрою марксизму-ленінізму: "Лекция о большевистской партийности марксистско-ленинской философии" (48 сторінок) [1]; "Отчет об идеологической работе среди преподавателей НГПИ" (58 сторінок) [1]; "О состоянии идейно-политической и воспитательной работы" (150 сторінок) [1] тощо. Взаємовідвідування навчальних занять у науковців було перетворене на легалізовану форму доносу: "З метою посилення пильності активно практикувати взаємне відвідування лекцій" [4, арк. 16–16 зв.]. Під час вивчення кожної теми з української мови "необхідно давати глибоке марксо-ленінське обґрунтування, відображати успіхи соціалістичного будівництва, успіхи радянської науки за 30 років" [4, арк. 16–16 зв.]. Ще однією формою утримування викладачів під ідеологічним наглядом у повоєнні роки була постійна практика проведення спільних засідань кафедр української та російської мов, на яких під перехресним вогнем опинялися українські філологи: "Слухали: доповідь "Об извращениях в преподавании истории украинского языка" (протокол № 9 спільного засідання кафедр російської мови та української від 22 вересня 1947 р.) [4, арк. 27–27 зв.].

Членів кафедри української мови ознайомили з наказом ректора про "нові, позбавлені буржуазно-націоналістичних рецидивів",

тобто ідеологічно ще абсурдніші вимоги до викладання історії української мови. Із доповіддю про викорінювання українського націоналізму змусили виступати завідувача кафедри української мови Н. В. Сладківську. На спільному засіданні кафедр української мови та російської в присутності парткерівництва їй ставлять нібито професійні наукові питання, страшні своєю ірреальністю, зведеною до ідеологічної площини: яке століття слід вважати за початок формування української мови? Які терміни слід вживати на позначення мови різних періодів? Чому в лекції вжито поняття "територія України" замість "територія східних слов'ян"? Чому викладачі кафедри української мови послуговувалися націоналістичною "Історичною граматику української мови" А. А. Москаленка (1946)? [4, арк. 27 зв.]. Аналогічними ідеологічними меседжами рясніють протоколи засідань кафедри 28 жовтня, 9 листопада, 22 листопада, 25 листопада, 3 грудня, 17 грудня, 23 грудня 1947 р. Комісія завчасно перевірила конспекти студентів із лекцією Н. В. Сладківської з історії української літературної мови. Адміністративних переслідувань не unikла й Л. К. Рак, що, керуючись об'єктивними науковими фактами з періодизації української мови, повідомила студентам про витоки української мови з XI ст. без спільносхіднослов'янської ланки неіснуючої мовної спільності (об'єктивну гіпотезу розвитку української мови, підтримувану С. Смаль-Стоцьким, А. Кримським, Є. Тимченком, М. Грушевським, І. Огієнком, Ю. Шевельовим та іншими дослідниками), а не з XIV–XVI ст., як диктувала протягом довгих десятиліть радянська мовознавча наука. Ідеологічне цькування викладачів завершується звільненням Н. В. Сладківської (1948 р. з посади завідувача) та Л. К. Рака за помилки "антинаукового характеру та історичні перекручення" [2, с. 11]. Протягом 1948–1949 навчального року підміна методологічного пошуку в науці ідеологізованими сурогатами триває: нове розпорядження компартійної організації НДПІ, що стосувалося всіх викладачів кафедри, звучало як вирок: до 1 грудня 1948 р. підготувати для перевірки всі видрукувані за останні роки методичні посібники, лекції та конспекти із метою виявлення відповідності до класової ідеології [8]. 11 березня 1949 р. виходить друком інструктивний Лист МО УРСР "Про заходи до поліпшення якості викладання мовознавчих дисциплін", що зумовлює нові ідеологічні та наукові деформації. Одіозність дисципліни – історії української мови, яку викладала Н. В. Сладківська в умовах нещадного переслідування радянською владою українських націоналістів, зумовлювала повсякчасні ідеологічні утиски, посилену увагу з боку

адміністрації. Переслідування не припинялися роками аж до 15 січня 1953 р., коли її було звільнено з посади. Звинувачення політично неблагонадійного викладача були вміло закамфльовані: "не вела наукової роботи, не публікувала праць, не написала дисертації". На роботі її поновив Ніжинський народний суд 12 червня 1953 р. як звільнену незаконно уже після смерті Сталіна [2, арк. 22].

1951–1952 навчальний рік в історії кафедри української мови, розпочатий із новим завідувачем – відомим мовознавцем і професором І. Г. Чередниченком, мав ще один особливий компартійний маркер боротьби з так званим націоналізмом у науці – практикуються стенографування лекцій викладачів та зовнішні упереджені рецензії на них [9, арк. 72]: лекція Чередниченка 13 жовтня 1951 р. із мовознавства "Мова, її суспільна суть, походження і розвиток" – і зауваження старшого викладача Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Ушинського Касіма: недолік лекції Чередниченка полягає в тому, що він "не наводить прикладів для ілюстрації положень сталінського вчення про мову" [9, арк. 22 зв.]; лекція Чередниченка з сучасної української мови "Багатозначність слів" – і зовнішня рецензія цього разу зі Львівського педінституту з виразом: "Не вистачає висновку, що багатозначність слів у сучасній українській мові підтверджує сталінське положення про зміну словникового складу мови в зв'язку з соціально-економічними змінами" [9, арк. 50].

Із 1949 р. кафедра української мови НДПІ у координації з Інститутом мовознавства долучилася до багаторічного важливого наукового напрямку діяльності – збирання на Чернігівщині матеріалів до "Діалектологічного атласу української мови". Протягом 1955–1957 рр. викладачі кафедри М. Г. Кишенько, Н. В. Сладківська, Д. Д. Герасименко, А. Д. Батурський згідно з "Програмою для збирання матеріалів для діалектологічного атласу української мови" інтенсивно працювали в діалектологічних експедиціях, обстеживши 17 населених пунктів Чернігівської області протягом 1955 р. та 12 – протягом 1956 р. Викладацько-студентські звіти про наслідки опрацювання зібраних матеріалів проходили процедуру ретельного перевіряння та схвалення на засіданнях кафедри [10; 11, арк. 9] і надсилалися до Інституту мовознавства.

У складних умовах тотального ідеологічного контролю викладачі кафедри намагалися працювати в ім'я науки. І. В. Сенчук, А. Д. Батурський, Ф. Я. Середа, М. Г. Кишенько планують участь у кафедральному науково-дослідному проекті, задуманому ще 1947 р.,

реально розпочату в 1957 р. – "призбирувати в населених пунктах Чернігівщини" матеріали до "Словника діалектної лексики Чернігівщини" (інша робоча назва – "Обласний діалектологічний словник") [12, арк. 19, 30 зв.]. 20 квітня 1958 р. на кафедрі було обговорено "Перспект тлумачного словника української мови" видавництва АН УРСР (К., 1958) [12, арк. 20–21 зв.], викладачі беруть участь у роботі "Першої республіканської наради з питань топоніміки та ономастики" (Київ, 30 листопада – 2 грудня 1959 р.) [13, арк. 37 зв.], а 1960 р. на кафедрі триває обговорення (з метою подальшої участі) надісланої з Інституту мовознавства АН УРСР програми дослідження топонімів, зокрема гідроніміки [14].

1957 р. вийшов друком філологічний збірник студентських наукових робіт НДПІ зі статтями з діалектології, лексикології, стилістики, серед яких – дослідження майбутнього українського мовознавця, академіка, професора, доктора філологічних наук А. П. Грищенка "Мовні засоби гумору та сатири в творах Остапа Вишні" (науковий керівник А. Д. Батурський) [12, арк. 31–32]. 20 березня 1958 р. одним із питань порядку денного кафедри був звіт про наукову роботу студента, учасника мовознавчого гуртка С. Бовтюка "Українська лексика у творі М. В. Гоголя "Вечори на хуторі..." (науковий керівник І. В. Сенчук). В обговоренні доповіді на засіданні кафедри бере участь А. Грищенко. Він системно та критично аналізує текст – від вступу до висновків, списку літератури, застерігає від немотивованих прикладів. Під час особистого звіту на засіданні кафедри про підготовку випускників до державних іспитів студент А. Грищенко повідомляє, що він ретельно готується, вивчаючи праці П. Житецького, М. Максимовича [12, арк. 1 зв. – 2].

Наприкінці 1959 р. викладачі кафедри, обговорюючи перспективний план київського видавництва "Радянська школа", вирішили, що у викладанні філологічних дисциплін бракує нових підручників із історії української літературної мови, проте в їхніх лекційних курсах ще довго діятимуть ідеологічні канони: "заслугою Котляревського є використання ним досягнень братньої російської мови", а недоліком – "натуралістичне копіювання полтавського діалекту" [13, арк. 28–29 зв.].

Повоєнний етап історії кафедри української мови 40-х та 50-х рр. ХХ ст. на кілька десятиріч, аж до набуття Україною державності, продовжив радянську традицію ідеологічного контролю за політлояльністю викладачів до влади. Об'єктивну наукову творчість, жорстко переслідувану офіційними радянськими органами, засту-

пали ідеологічні ерзаці, що на десятиріччя завдавало непоправних втрат у розвитку української мовознавчої науки.

Література

1. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, оп. 5, спр. 192, 48 с. ; оп. 4, спр. 193, 58 с. ; оп. 7, спр. 150. 24, 150 с.
2. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, оп. 2 а, ф. 427, спр. 89.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 9.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 346.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 154, 70 арк.
6. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 47, арк. 39.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 203, арк. 1–3.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 450, арк. 21 зв.
9. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 753.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1211, арк. 42 зв. – 43.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1349.
12. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1350.
13. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1545.
14. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6121, оп. 3, спр. 1546, арк. 7.
15. Енциклопедія українознавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/encycl/euii035.htm>. – Назва з екрана.